

מקומה של דונה גרציה נשיא במרחב הפרטי והציבורי על פי שלושה רומנים מן הספרות העברית החדשה

תקציר

לחויית הגירוש של יהודי ספרד ניתן ביטוי אומנותי בספרות העברית ובספרות היידיית למן המאה התשע-עשרה. מתחילת שנת אלפיים החלה כתיבה מחודשת על גירוש ספרד בספרות העברית, ויצאו לאור כמה רומנים של סופרים שונים שעוסקים בתקופה זו ומתרכזים במיוחד באישיותה של אחת מן הדמויות הבולטות בעולם היהודי לאחר גירוש ספרד, דונה גרציה מנדס, חנה נשיא, ובשמה הנוצרי – ביאטריס.

קורות חייה של דונה גרציה נשיא מעוררים עניין משתי בחינות: האחת, התמודדותה כאישה במרחב המשפחתי, למשל מעמדה בקרב בני משפחתה כנערה ולאחר מכן מעמדה בסטוסים אחרים בחייה כאישה נשואה וכאלמנה; השנייה, התמודדותה במרחב החיצוני, כמו למשל מעמדה בקרב קהילות ישראל השונות באירופה ומעמדה בקרב מנהיגים יהודים ונוצרים באירופה.

לפיכך מאמר זה מבקש לבחון את מקומה של דונה גרציה נשיא בשני המעגלים האלה על פי הרומנים **בידך אפקיד רוחי** מאת נעמי רגן, **לה סניורה** מאת נעמי קרן ו**תליון הזהב של דונה גרציה** מאת מיכל אהרוני רגב.

בנרטיבים של הסופרות הללו ניכרת העצמת דמותה של דונה גרציה כדמות רבת פעלים, יוזמת ושפנתנית. על פי רומנים אלה דונה גרציה מקדישה מזמנה גם למרחב האישי שלה, לכמיהותיה ולרצונותיה כאישה, כאשת איש וכאם.

מילות מפתח: דונה גרציה מנדס חנה נשיא; גירוש ספרד; רומן היסטורי; דמות ראשית; דמות משנית; מעמד האישה.

מבוא

תיאור חייהם של היהודים בספרד ובפורטוגל בתקופת גירוש ספרד (1492)¹ ותיאור סבלם ורדיפתם כמומרם בארצות השכנות שנדדו אליהן, למשל בפורטוגל,² באו לידי ביטוי בתרבות היהודית. כך, הקהל משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה פורסמה ספרות יפה מגוונת בידיש, רומנים, סיפורים קצרים ואף שירים שנסובו על סבלם של היהודים בספרד.³ לקראת סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים שב נושא זה ועלה בספרות העברית החדשה, ובתחילת המאה העשרים ניתן שוב ביטוי ספרותי לגירוש ספרד. למשל ב-1893 יצא לאור רומן של בן אביגדור **לפני ארבע מאות שנה**, ושני סיפורים מחיי היהודים בספרד לפני גירושם משם שכתב בוקי בן יגלי (שם עט של יהודה לייב קצנלסון) ב-1918.⁴ ב-1939 פרסם אשר ברש שני סיפורים קצרים של אשר ברש "הנשאר בטולידה"⁵ ו"בפונדק אחד"⁶ אשר אף הם עוסקים בתקופת גירוש היהודים מספרד ועמידתם האיתנה כיהודים חרף סבלם. ב-1938 הוצגה בארץ הצגתו של מקס צוויג (1892-1992), "האנוסים". נעמה שפי טוענת שריבוי העיסוק ביצירות על האנוסים היה בולט וביטא ניסיון להבין את האירועים שקרו לעם היהודי בספרד באופן רציונלי. אחת הטענות שהעלה ההיסטוריון צבי הירש גרץ הייתה כי "הצלחתם הגדולה של היהודים בספרד עוררה קנאה וחמדנות, ואלה היו הגורמים המאיצים לגירושם."⁷

שאלתה של שפי נכונה גם להתעוררות שהסתמנה בכתיבה הספרותית על דמותה של דונה גרציה משנת אלפיים. יצירות הספרות שיצאו לאור על תקופת גירוש ספרד מתמקדות בעיקר בדמותה של דונה גרציה מנדס (Dona Gracia Mendes), ילידת ליסבון שבפורטוגל, ושמותיה הרבים מרמזים לריבוי הסיפורים על אודותיה: ביאטריס, ביאטריצ'י⁸ או ביאטריצ'ה דה לונה⁹ בשמה הנוצרי, ו'גרציה חנה נשיא' בשמה היהודי.¹⁰ דונה גרציה הייתה שייכת למשפחה מיוחסת שעם

1. הרדיפות אחר יהודים והסנקציות שהוטלו עליהם והגבילו את סדר יומם באו לידי ביטוי כבר בתחילת המאה השלוש-עשרה, ב-1215. לאחר שהתכנסה ועידה ברומא בראשות האפיפיור אונוקניטיוס השלישי. ראו ר' פיינגולד, "הסימן היהודי בפורטוגל", **פעמים**, 51 (תשנ"ב), עמ' 10.
2. מצבה של הקהילה היהודית בממלכת פורטוגל בתקופתה של דונה גרציה: כחמש שנים לאחר גירוש ספרד, ב-21 במרס 1497, ט' בניסן ה'רנ"ז, עומד כנגד יהודי ליסבון איום בגירוש בידי הנסיכה איזבלה מאסטוריאס, בתם של פרדיננד ואיזבלה, שגם הם התייחסו אל היהודים באכזריות. הבישוף בעיר מנסה לשכנע את היהודים להישאר בליסבון בתנאי שיסכימו להתנצר; או אז הם יוכלו לראות את ילדיהם שנגלחו מהם והוכרזו יתומים ומתנדבים ומתנדבות קיבלו אותם למשפחותיהם. כנגד יהודי ליסבון מתפרסמת אזהרה שמי שלא יקבל את תנאי הדת הנוצרית "יימסר לעבדות למלך". לקראת סיום האולטימטום בנושא אנוסים מאות מהיהודים להגיע לכנסייה הסמוכה ולהתנצר. את היהודים המומרים בפורטוגל כינו הנוצרים בשמות 'קונברסוס' והנוצרים החדשים' והפגינו כלפיהם שנאה בגלוי. היהודים הואשמו כאחרים לאסונות טבע שונים כמו אשמה לבצורת שפקדה את האזור. ראו: מ' אהרוני רגב, **תליון הזהב של דונה גרציה**, תל-אביב תשע"ה, עמ' 15-17.
3. ש' רוסס, 'גירוש ספרד ופורטוגאל בספרות יידיש', **פעמים**, 69 (תשנ"ז), עמ' 158.
4. ג' שפי, 'תיאטרון, זיכרון היסטורי וזהות לאומית: הצגת 'האנוסים', התקבלותה בארץ-ישראל והיחס לרייך השלישי', **הציונות**, כא (1998), עמ' 161-162.
5. א' ברש, 'הנשאר בטולידה', **כתבי אשר ברש**, א, תל-אביב תשי"ב, עמ' 477-485.
6. ברש (שם), 'בפונדק אחד', עמ' 486-499.
7. שפי (לעיל הערה 4), עמ' 163.
8. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 15.
9. זהו שמה של דונה גרציה ברומן **לה סניורה**. ראו: ג' קרן, **לה סניורה: רומן במכתבים על חייה של דונה גרציה נשיא**, אור יהודה תשע"ג, עמ' 27. ברומן **בידך אפקיד רוחי** מצוין שמה הנוצרי "ביאטריס דה לונה". ראו: ג' רגב, **בידך אפקיד רוחי**, תרגמה ע' פלדור, ירושלים תשנ"ט, עמ' 91.
10. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 18.

הגיעה לפורטוגל השתייכה לשכבת האצולה בפורטוגל והפכה בגיל צעיר לאישה עצמאית הבולטת והמשפיעה בתקופתה בקרב בני עמה היהודים בפורטוגל; בהמשך, עם יציאתה מפורטוגל, בלטה בקרב קהילות יהודיות אחרות שהגיעה אליהן.

בידך אפקיד רוחי מאת נעמי רגן,¹¹ **השקר הקדוש**¹² ו**מלכת הפיננסים**¹³ מאת יצחק גורמזאנו גורן, **לה סניורה** מאת נעמי קרן¹⁴ ו**תליון הזהב של דונה גרציה** (Dona Gracie's Golden Pedant) מאת מיכל אהרוני רגב¹⁵ הם חלק מרומנים שנכתבו בשני העשורים האחרונים על אודות דמותה של דונה גרציה. על פי הרומנים של רגן, קרן ואהרוני רגב אבקש לדון במקומה של הגיבורה ובמעמדה במרחב המשפחתי ובמרחב הציבורי.

נראה כי אלו הם שני מעגלים בולטים ברומנים המספרים את סיפורה של דונה גרציה: המעגל המשפחתי של המשפחה האנוסה שבה גדלה דונה גרציה והמעגל החברתי שמאופיין בפעילות ענפה ואינטנסיבית של הגיבורה בכמה מרחבים בחייה: המרחב האישי, העסקי והקהילתי.

דרכי העיצוב של דמותה של דונה גרציה נשיא תיבחנה על פי שלושה רומנים היסטוריים שכתבו שלוש סופרות: **תליון הזהב של דונה גרציה** מאת מיכל אהרוני רגב, **לה סניורה** מאת נעמי קרן ו**בידך אפקיד רוחי** מאת נעמי רגן. דמותה של דונה גרציה נבחרה לבדיקה על פי ספריהן של סופרות כדי לעמוד על תפיסות המובלעות בטקסט שמתוכן עשויים להיות אלמנטים משותפים של המחברות, שעשויים ללמד על עמדותיהן ולבאר משהו באשר לכתיבה המרובה על דמותה של דונה גרציה בשנים האחרונות.¹⁶

סוגיית האותנטיות ברומן היסטורי

שאלת האותנטיות בטקסט בדיוני כדוגמת הרומנים שלפנינו היא בעלת משקל מהותי ונוגעת לדרכים שבהן נרקמת האותנטיות ולחומריה, קל וחומר בעיצובה של דמות ממשית-היסטורית. מבחינה לשונית מקובל להגדיר את המושג **אותנטיות** כאמיתיות, כמקוריות, כאמינות.¹⁷ בסוגיית האותנטיות הטקסטואלית, כבתחומי מחקר אחרים, עולה השאלה בהיבטים מגוונים: בתחום השפה למשל תוצג שאלת הלשון והסגנון; בתחום התאולוגי למשל יוצגו ערכים סקרליים שמכיל הטקסט וקדושתם של כתבים.

סרן קירקגור דן בסובייקט בהתייחסותו אל מכלול חייו והווייתו של בן-אנוש ומסביר שיש באפשרותו של האני סתמי להפוך ל'אני ייחודי', אם ישאף האדם "להיות הוא עצמו באופן שלם". את הניסיון של האדם להיות הוא עצמו כינה קירקגור "החיים האותנטיים".¹⁸ האדם האותנטי מאופיין בהעמדתו של האני (ה'סובייקט') מול ה'סיביבה' (ה'אובייקט'). האותנטיות

11. רגן (לעיל הערה 9).

12. ג' גורמזאנו גורן, **השקר הקדוש**, בני-ברק תש"ע.

13. ג' גורמזאנו גורן, **מלכת הפיננסים**, בני-ברק תשע"ג.

14. קרן (לעיל הערה 9).

15. אהרוני רגב (לעיל הערה 2).

16. הספרים שנכתבו בכלל על אודות דונה גרציה ייסקרו להלן בכותרת המשנה: "הרומנים ההיסטוריים שנכתבו על דמותה של דונה גרציה בין השנים 1999-2015".

17. 'אותנטיות', **לקסיקון לועזי-עברי**, עמ' 45.

18. ס' קירקגור, **חיל ורעדה**, תרגם א' ליון, ירושלים תשמ"ו, עמ' כ.

היא ה"התאמה שבין עצמיות האישיות ופנימיותה לבין גילויה החיצוניים, יהיה תוכנם מה שיהיה". טענתו של קירקגור היא כי האדם כסובייקט יכול להגשים את הפוטנציאל האוטנטי הטמון באישיותו, אם יתגבר על הכללי ויעמיד את עצמו "מעל ומעבר לה"¹⁹. האנס גאורג גאדאמר מנתב את עניין האוטנטייות לשאלת האמת שתיחשף בטקסט זה או אחר. גאדאמר טוען שהשאלה המהותית היא מה טיבו של המידע שיופק לאחר ההבנה האוטנטית של הטקסט. טענתו של זאב לוי בעניין זה היא כי "ההרמוניטיקה אינה צריכה לשמש **מתודה** מדעית להבנת טקסטים בדומה למתודות-חקירה בתחומים אחרים של הניסיון האנושי, אלא תפקידה להבטיח הבנה, ובאופן כזה להתקרב אל האמת"²⁰.

על הזיקה שבין ספרות להיסטוריה

"אריסטו יוצא מתוך הנחה שיצירה אמנותית היא מימזיס (חיקוי), דהיינו – עיצוב או גילום של משהו בעולם האנושי שנעשה בדרך מיוחדת"²¹. דרכים אלה הן אמצעי העיצוב המבקשים לחקות את המציאות בדרך אומנותית. קביעתו הידועה של הפילוסוף אריסטו, ש"הספרות נעלה מן ההיסטוריה" משום שהספרות מציגה אמיתות כלליות על בני האדם, "את סוג הדברים שעלול לקרות" וזאת לעומת ההיסטוריה שמציגה רק את ה"דברים שקרו", היא שסייעה להגדרתן ולהתפתחותן של שתי הדיסציפלינות זו כנגד זו בתחומים ברורים ונפרדים. אריסטו הבליט בהיסטוריה את המנייה הכרונולוגית של אירועים, שהביאור הנסיבתי אינו נלווה לה, ללא תאוריה כלשהי, ובקצרה 'ללא סיפור'.

לעומת זאת, ה"שירה", כלומר הספרות האומנותית גם בפרוזה, כללה גם את העיבוד האומנותי של התרחשויות שהוחזקו אמיתיות, שכן "בין האירועים שקרו ישנם כאלה שניתן לעורכם על פי חוקי ההכרח וההסתברות"²².

הנחתו של אריסטו הייתה כי כשהופכים מיתוס מוכר לסיפור מעשה אפי (עלילתי), יש בכך 'פואסיסי', כלומר המצאה יוצרת ולא רק פעולה של שחזור ואזכור של נתונים ועובדות. לשון אחרת, היוצר נעזר גם בדמיון ובפיקציה כדי לתאר את האירועים ואינו כותב אותם כהיסטוריון הרושם תאריכים ואירועים כפי שאירעו.²³

הרומנים ההיסטוריים שנכתבו על דמותה של דונה גרציה בין השנים 1999-2015

סקירת הרומנים

בטרם נבחן את דמותה של דונה גרציה, אסקור בקצרה את העלילה ברומנים שנכתבו עליה והעמידו אותה כגיבורה במרכז העלילה:

-
19. קירקגור (שם), שם.
 20. ז' לוי, הרמוניטיקה, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 116. ההדגשות במקור.
 21. ש' הלפרין, על ה"פואטיקה" לאריסטו, תל-אביב תשל"ח, עמ' 20.
 22. אריסטו, פואטיקה, תרגמה ש' הלפרין, רמת-גן 1992, פרק ט, עמ' 34.
 23. אריסטו (שם).

ברומן **בידך אפקיד רוחי** (The Ghost of Hannah Mendes) של נעמי רגן, מתוארות שתי עלילות שמתרחשות על פני שני צירי זמן שונים, סוף המאה העשרים – 1996²⁴ והרבע האחרון של המאה השש-עשרה – 1574.²⁵ הן משתלבות זו בזו בחיפושן של הדמויות הנשיות את דרכן בציר ההווה בפנייתן לציר העבר. שתי נשים צעירות ממשפחה יהודית אמריקנית, סוזן ופרנציסקה – שתיהן בשנות העשרים לחייהן,²⁶ מתבקשות מסבתן, קתרין דה קוסטה, אישה אמידה מניו יורק, לנסוע לאירופה ולחפש את "ספר זיכרונות שלא איזה קרובה... מישהי מימי הביניים..."²⁷. העניין מתעורר לאחר חלום שפוקד את הסבתא בשעת צהריים, ובו מגיעה לביתה דונה גרציה נשיא, קרובת משפחה מן העבר, וזו מאיצה בה לשלוח את נכדותיה כדי לחפש את החלקים החסרים מכתב ידה.²⁸

הסבתא המתקרבת לסוף ימיה, מבקשת להנחיל לנכדותיה הצעירות את המידע החשוב על הקשר המשפחתי שלה לדונה גרציה. היא מכנסת את נכדותיה ומטילה עליהן משימה: חיפוש כתב היד המקורי של דונה גרציה אשר מצוי באירופה. במהלך החיפושים אחר כתב ידה של דונה גרציה, הולכת ונחשפת דמותה הייחודית וקוויה נשזרים עם עולמן של שתי האחיות האמריקניות, ובכך היא מסייעת לנכדותיה של קתרין דה קוסטה בחידוד תובנות אישיות באשר לחייהן האישיים ולהכרה בשינויים הרצויים שיחולו בחייהן ושעליהן לפעול להגשמתם.

באמצעות דמותה הייחודית של דונה גרציה מבקשת קתרין דה קוסטה להנחיל לנכדותיה מידע על שורשי משפחתן, אך מעבר לכך גם מסר כי דמותה של דונה גרציה צריכה לשמש דוגמה עבורן. כשם שדונה גרציה שמרה על גחלת הדורות, הביאה לעולם בת, ולאחר פטירתו של בעלה הראשון, שאפה לשוב ולהקים משפחה, כן גם עליהן לחתור להקמת משפחה כדי להמשיך את שושלת הדורות, וכל זאת עליהן לעשות בשילוב קריירה עם עיסוקים אחרים שלהן כשם שעשתה דונה גרציה. הנכדה, סוזן, מבינה בתחילתו של המסע לחיפוש כתב היד של דונה גרציה שהיא נשלחת למעשה למסע אישי לבירור עניינים אישיים בחייה שלה: "יש לי הרגשה מוזרה, בלתי מוסברת, שאני עומדת לגלות באמת את הדברים שאליהם התכוונת כששלחת אותי למסע הזה."²⁹

זיכרונותיה של דונה גרציה ברומן מסופרים בגוף ראשון, עניין המחזק את ההבעה האוטנטית, וכן מגביר את האפשרות להזדהותן של הנכדות עם הדמות הכותבת את זיכרונותיה שלה.³⁰ יצחק גורמזאנו גורן מקדיש לדמותה של דונה גרציה שלושה רומנים שראו אור החל מ-2010,

24. רגן (לעיל הערה 9), עמ' 20.

25. נ' רגן (שם), עמ' 40.

26. שם, עמ' 30.

27. שם, עמ' 36-39.

28. שם, עמ' 36.

29. שם, עמ' 182.

30. אמצעי זה תורם להבעה האוטנטית בטקסט הספרותי-היסטורי. על דרכים נוספות ראו: י' ואט, 'הריאליזם וצורות הרומן', **דרכים לעיון ברומן: על פי מבחר של רוברט סקולס**, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 59-29, בייחוד עמ' 51-53.

הם בוחנים פרקים שונים בחייה של דונה גרציה.³¹ רוחב היריעה על חייה מבטא את ההערכה לפועלה במרחב המשפחתי, במרחב הקהילתי-יהודי ובעולם העסקים; בכל המקומות האלה היא יזמה ולא חסכה מאמצים לסייע לאחר ולקדם משימות. למשל הרומן **מלכת הפיננסיס** שכותרתו מאירה על הפן הרציונליסטי המאפיין את הגיבורה, עוסק רבות בעולמה הפנימי של דונה גרציה ולכאורה הוא חושף פן מנוגד לפן העסקי בחייה של הדמות, המתואר אף הוא בעלילת הרומן. עולמה הפנימי של דונה גרציה מאופיין באמצעות הביטוי של יצריה, כמיהותיה, אכזבותיה, קנאותיה, בייחוד באחותה הצעירה, בריגדה.³² על פי רומן זה נראה שדונה גרציה מונעת מרגשותיה, וכי עיקר מעייניה נתונים לרווחתה האישית ולחיי האהבה שלה. כך למשל המחבר המובלע רואה בויתורה על דיוגו גיסה למען אחותה הצעירה, הקרבה של רגשותיה למען אושרה של אחותה, על אף שזו האחרונה מתוארת כיריבתה. בד בבד מתעלה דונה גרציה על סערת רגשותיה, מעמדה הכלכלי באנטוורפן מתחזק, והיא פועלת במרץ בעולם העסקים, יוזמת וקושרת קשרים. היא ערמומית, רציונלית, טענותיה מנומקות ומרמזות על תכנון מחושב של צעדיה.³³

היא פועלת אף במישור הקהילתי-יהודי. כך למשל היא משכילה להרחיב את עושרה ולהשתמש בו כדי להציל יהודים אנוסים מידי השלטונות. לרוב היא מתוארת ברומן זה כיצירת, כמתירנית, כנועזת ויוזמת וכאישה חושנית שפועלת לא פעם בערמומיות רבה כדי לקרב אליה איש שנפשה חשקה בו.³⁴ הרומן מסופר בגוף ראשון, עניין המחזק את האותנטיות שבפרטי העלילה ובפרטים על הדמויות שפעלו בתקופתה של דונה גרציה, וכן מרמז על טיבה של הגיבורה-המספרת כמהימנה; כך למשל באשר לענייניה האישיים ולענייניה הציבוריים והעסקיים.³⁵

הרומן **לה סניורה** (La Seno'ra) מאת נעמי קרן מסופר אף הוא בגוף ראשון, במבנה של מכתבים שכותרת דונה גרציה לנמענים שונים: לאהוביה ולקרובי משפחתה,³⁶ לנציגי הכנסייה הבכירים,³⁷ וכן פרקי יומן אישי שכותרת דונה גרציה.³⁸ בכל אלו פורשת הגיבורה בגוף ראשון את תוכניותיה ואת מעשיה במרחב המשפחתי ובמרחב הציבורי, העסקי והחברתי. ברומן זה משולבים פרטים היסטוריים רבים, כמו למשל דמויות היסטוריות ואירועים היסטוריים מחיי העם היהודי ומחיי עמי אירופה השונים. כמו כן יש פנייה רחבה למורשת היהודית, במיוחד לסיפורי התנ"ך, כמו הסיפור על תושיתיה של אסתר המלכה.³⁹

עלילתו של הרומן **תליון הזהב של דונה גרציה** (Dona Gracie's Golden Pedant) מתרחשת

-
31. קווארטט הסניורה – סדרת רומנים היסטוריים על דונה גרציה מנדס: 1. **השקר הקדוש**, בני-ברק תשע"א; 2. **מלכת הפיננסיס**, בני-ברק תשע"ג; 3. **קדחת ונציאנית**, בני-ברק תשע"ה; 4. **מלכת טבריה**, נמצא בדפוס. מתוך <https://he.wikipedia.org/wiki/> יצחק גורמזאנו גורן
 32. ראו למשל את שיחתה של דונה גרציה עם בריגדה בתוך גורמזאנו גורן (לעיל הערה 13), עמ' 132.
 33. ראו למשל את שיחתה עם גיסה דיוגו שבה היא מבקשת שישחרר את כספיה המופקדים אצלו: "אתה חושב שסתם חקרתי את הנושא? אוכל למזוג אותו עם פעילותה של 'קאזה מנדס' פורטוגל". גורמזאנו גורן (שם), עמ' 114.
 34. שם, עמ' 392-393. ראו למשל בפרק "פיתוי ונציה".
 35. על מאפייני המספר הגיבור ראו למשל: י' אבן, **מילון מונחי הסיפורת**, ירושלים תש"ם, עמ' 67-68.
 36. ראו למשל בתוך קרן (לעיל הערה 9), עמ' 149, את מכתבה לז'אנו, אחיינה.
 37. למשל קרן (שם), עמ' 154, מכתבה להוד קדושתו, האפיפיור פאולוס ה-3.
 38. למשל שם, עמ' 268-273.
 39. שם, עמ' 208.

במרחבים שונים באירופה מסוף המאה החמש-עשרה: תחילתה בפורטוגל, בחברה הגבוהה והמקורבת לבית המלוכה.⁴⁰ בראשם מוצגת דמותה של דונה גרציה כאישיות נשית בולטת ומכוננת בחברה היהודית בפורטוגל. הרומן בוחן מחדש את דמותה של דונה גרציה מנדס כאישה משפיעה בימיה ולאחריהם.⁴¹

מאפיינים עיקריים של הרומן ההיסטורי

בחמשת הרומנים שנסקרו לעיל נשענים היוצרים על מאפייני הרומן ההיסטורי-ריאליסטי. על פי טענתו של יאן ואט, ה'ריאליזם' הוא אחד ממאפייניו העיקריים של הרומן. הריאליזם המאפיין את הצורה החדשה של הרומן, כפי שנתגבש בתחילת המאה השמונה-עשרה, בא לידי ביטוי בניסיון לתאר את רבגוניותו של הניסיון האנושי, ולא רק את הניסיון המוגבל לפרספקטיבה ספרותית מסוימת אחת. ואט טוען שהדרך להעביר את הניסיון העשיר צריכה להיעשות באמצעות תיאור חייו של האינדיבידואל. התיאור כולל דיון בהשקפת עולמו ובניסוח של האמת הפרטית שלו.

אם כן, הרומן נמדד על פי מידת נאמנותו לניסיון האישי, ניסיון שהוא תמיד חד-פעמי ולפיכך יהיה בו חידוש. הרומן מעניק חשיבות עליונה לחדש, ליוצא דופן ולמקורי והוראת השם Novel בלועזית – חדש, מחזקת זאת. דרך תיאור זה תובע מידה של פירוט במלאכת תיאור חייה של הדמות, ובדרך כלל זוכה לכך הדמות הראשית: יצוינו פרטי רקע על הדמות הראשית ועל סביבתה החברתית. גם לעלילה נרחבת ומפותלת יש מקום ברומן.⁴²

הפירוט אף פותח צוהר לתיאור הוויות חיים שונות של דמויות נוספות שמוצגות ברומן, משניות ושוליות, ואלו נעות על ציר חשיבות דיפרנציאלי. ההרחבה אף מאפשרת למחבר לדון בקשת של נושאים מתחומי הנפש הפנימית או מתחומי ההוויה, אלה המתקשרים לדמות הראשית או לדמויות השונות ולמסר שמבקש המחבר המובלע למסור באמצעותן.

מאפיין נוסף הנובע מן האפשרות להרחיב ידיעות ופרטים הנוגעים לדמות הראשית, הוא עיצובה לאורכו של פרק זמן ממושך, למשל תיאור חייה של הדמות ועיצובה מלידתה ועד לבגרותה, שכולל אירועים מסוימים בחייה האישיים, כמו נישואים ולידה, ובחייה החברתיים, כמו הנהגה חברתית.⁴³

מאיר רוסטון דן ברטוריקה של הסיפור, בניסיונותיו של הסופר לכוון לתגובות הקורא ולשלוט בהן, בשמות תואר שיבחר לתיאור דמות מסוימת, בערכים סמויים או גלויים שישתמעו מהסיפור ובמידת הזדהות של הקורא עימם.⁴⁴

כמה מהדמויות הפועלות ברומן עשויות להיות בדיוניות, אך עיצובן של אלה ברקע היסטורי

40. למשל שם, עמ' 110. הקיסר קרל החמישי, נכדו של פרדיננד ואיזבלה, מביא למאסרם של מאות יהודים בפורטוגל שהתכוונו לברוח כדי להינצל מהאינקוויזיציה בליסבון (עמ' 110). הסולטן הטורקי מאיים לכבוש את ונציה אם הסניורה גרציה שהיא נתינתו לא תשוחרר ממאסרה (עמ' 227).

41. http://www.keter-books.co.il/product_book?c0=15625

42. ואט (לעיל הערה 30), עמ' 29-32.

43. לפירוט אפיון זה של דמות הגיבור ראו אבן (לעיל הערה 35), עמ' 5-7.

44. מ' רוסטון, 'יחידה 1: יחידת מבוא', גיבור ואנטי-גיבור ברומן המודרני: יחידות 1-2, 3-2, תל-אביב תשל"ח, עמ' 1-3.

נרחב ומפורט, ועיצובן כדמויות מורכבות, עגולות, הוא שיעגן אותן בתקופה ההיסטורית.⁴⁵ המחבר יכול להתמקד בתקופה קונקרטי ולעניק לה מידה כזו או אחרת של אותנטיות. בספרו **הרומן ההיסטורי** מציין גיאורג לוקאץ' כי "ככל שהפרטים 'יוצרי הקיום' מרותקים יותר אל האדמה ופחות מיועדים לשליחות היסטורית, כן באים לידי ביטוי בהיר ומוחשי יותר זעזועי בסיס-קיומם בחייהם היומיומיים, בגילוי נפשם הבלתי-אמצעיים."⁴⁶

לוקאץ' אף נותן דעתו בעניין שילוב מנהיגים ואישים היסטוריים בטקסט הספרותי:

עיקר המשימה ברומן ההיסטורי אינו אפוא לספר מאורעות היסטוריים גדולים, אלא להחיות תחייה פיוטית בני-אדם הלוקחים חלק במאורעות אלה, יש להביא למדרגת חוויה את הרגשת הנימוקים החברתיים והאנושיים שבזכותם סיגלו להם בני-אדם במציאות היסטורית מסוימת דווקא מחשבות, הרגשות ופעולות כאלו ולא אחרות.⁴⁷

מכאן שההתנגשות בין הכוחות ההיסטוריים ובין כוחות הפרט ברומן באה לידי ביטוי בחדירתו של הכוח ההיסטורי לחיי הפרט ובהשפעה עליו.

פנייתו של מחבר הרומן ההיסטורי אל ההיסטוריה נובעת מצורך לבירורן של דילמות שמתעוררות בהווה. הסופר עוסק בתקופה היסטורית לצורך הבנת ההווה בהווה. אם כן, העימות וההתמודדות עם משברי ההווה נעשים באמצעות ה'חזרה' לתקופה היסטורית. מלכה שקד טוענת שלעומת ההיסטוריון "אין המחבר מסיק את הראייה הכוללת מתוך תיאור המהלכים המדיניים, הסוציולוגיים, וכיוצא בזה תהליכים על-פרסונליים". נהפוך הוא, המחבר משתית את הראייה הכוללת על "הצגת מציאות פרסונלית של בני-אדם רגילים, בין שהיו בין שלא היו, על הפסיכולוגיה שלהם ומערכת היחסים שלהם עם העולם".⁴⁸

עוד נובע מטענתה של שקד שגם דמות הגיבור לובשת גוון שהוא ייחודי לז'אנר הרומן. בעניין זה טוען לוקאץ', שהגיבור פועל בעת משבר היסטורי ומתעמת עם מבחנים גורליים ומשימות קשות. בין מאפייניו הבולטים של הרומן נמצא הדיאלוג, שממלא פונקציה מהותית ברומן. אוכמני מגדירו דו-שיח שהוא יסוד הדרמה. בבסיסה של הדרמה קיימת התנגשות וקונפליקט המאופיין ב"רבקוליות, אם של יחידים ואם של נציגי ציבור".⁴⁹

מקומה של דונה גרציה במרחב המשפחתי הסגור

דמות אחת – שמות רבים לה

הגיבורה זוכה לכפילות בשמותיה הפרטיים, ואלה עשויים להעיד על מנהג מקובל בזמנה, במאה השש-עשרה. ברם, לעניין זה נוספת הסיבה הקיומית; רדיפת היהודים לאחר גירוש ספרד, אינוסם להמיר את דתם ולנהוג כנוצרים לכל דבר ועניין בחיי היום-יום. את שמה היהודי של הגיבורה מעניקים לה הוריה, שמבקשים להנציח בכך את שם סבתה של דונה גרציה, כפי שהיא

45. אבן (לעיל הערה 43), עמ' 47-48.

46. ג' לוקאץ', **הרומן ההיסטורי**, תרגם א' סלה, מרחביה 1955, עמ' 35.

47. לוקאץ' (שם), עמ' 34.

48. מ' שקד, **חוליות ושלשלת**, תל-אביב תש"ן, עמ' 237.

49. ע' אוכמני, 'דיאלוג', **תכנים וצורות: לקסיקון מונחים ספרותיים**, א, עמ' 128.

מעידה :

אבל בחיק משפחתי קוראים לי גרציה, השם המקביל לשם העברי חנה, הגזור מן המלה חן. זה השם שבחרו לי הורי, השם שקראו לי בלידתי: חנה נשיא. כשם סבתי.⁵⁰

שמך אינו ביאטריס או ביאטריצי, כינוי החיבה שלך. שמך האמיתי הוא חנה-גרציה [...]. שמך האמיתי, הפנימי, הוא גרציה חנה נשיא.⁵¹

התעניינותה של הגיבורה במקורו של שמה מדגישה את היותה חוליה בשרשרת הרב-דורית, ששמרה בעבר על יהדותה בגולה, ואף היא מכוח הידיעה שומרת על מורשתה היהודית. חנה הוא שמה של דמות מקראית, אימו של שמואל הנביא, שהייתה בעלת תכונות נעלות ונוסף עליהן הפגינה גם נחישות והתמדה בכמיהתה להיות לאם.⁵² למשל חנה נודרת נדר שאם תלד ילד, תביא אותו ללמוד אצל עלי הכהן וכך עשתה.⁵³ הוראתה של המילה "חן", כפי שמסבירה דונה גרציה את משמעות שמה כנגזר מהשם 'חנה', מכוונת לפנימיותו של האדם בעל מידה נעלה וכמו כן היא נזכרת בברכה האחרונה בברכת 'שים שלום' שבתפילת העמידה.⁵⁴ אפיונים אלו מעידים על הזיקה העמוקה והאיתנה של דונה גרציה, שעל אף אורח החיים הנוצרי שהיא ובני משפחתה חיים על פיו, היא מקפידה להציג את שמה העברי חנה נשיא ולהסביר את זיקתו למורשת היהודית. בכך רומזת המחברת המובלעת כי הדמות שלפנינו היא בעלת השפעה וחשיבות רבה לבני עמה בתקופה שפעלה בה וככזו היא ממשיכה חוליה בשרשרת ההיסטורית של העם היהודי.

במעברים ממדינה למדינה היא זוכה לתארים שנוספים לשמה: למשל בקושטא ההמונים המעריצים אותה מכנים אותה: "לה סניורה", "דונה גרציה חנה נשיא", "דונה גרציה מלכת היהודים", "הגבירה היהודית", "הוונציאנית", "הגבירה הפורטוגלית", "הגבירה לובשת בגדי נציה".⁵⁵

ראוי לומר שריבוי שמותיה של הגיבורה מרמז אף על מעמדה בחברות מסוימות שהיא פועלת בקרבן, הן בקרב היהודים, הן בקרב האצולה הפורטוגלית, הבלגית, האנגלית, הוונציאנית והטורקית. התארים הנלווים לשמותיה השונים מרמזים על הסטטוסים השונים שלה ועל ריבוי חוויותיה שנצברו במהלך חייה כבת וכאשה, כאלמנה השומרת על מעמדה במרחב העסקי, כאם, כנדיבה וכפעילה חברתית.

נערה יהודייה במשפחה מומרת

על פי רגן ורגב-אהרוני הפעולות והמעשים של דונה גרציה המתקיימים במרחב המשפחתי לפני נישואיה מלמדים כי היא נערה צייתנית שפועלת על פי הנחיותיהם של הוריה המבקשים לגונן עליה ועל אחיה. כך למשל היא מציינת לאיסורים המוטלים עליה משום היותה יהודייה מומרת בכפיית השלטון הפורטוגלי, וכל הפרה של איסור תסכן אותה ואת בני משפחתה. למשל חל עליה

50. רגן (לעיל הערה 9), עמ' 91.

51. אהרוני רגב (לעיל ערה 2), עמ' 18.

52. שמו"א א.

53. שם.

54. ברכת שים שלום/ <https://he.wikipedia.org/wiki/ים שלום>

55. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 331.

איסור לגלות למי שאינו בן משפחתה את מוצאה האמיתי היהודי⁵⁶ ואת שמה האמיתי.⁵⁷ גילוי יהדותה מתואר כמעשה מכוון שיש לו השפעה על פועלה הענף למען אחיה היהודים בבגרותה. הוריה מקפידים לספר לה על דבר יהדותם לאחר שנקטו אמצעי זהירות בביתם. כך, הם נועלים את דלת הבית ונפגשים עם דונה גרציה בגרם המדרגות שיש לה דלת סתרים אל מרתף הבית כדי לשתף אותה בסוד מוצאם:

"אנחנו אנוסים", אמר אבא [...] "מעכשיו, גרציה, את נערה בוגרת. מוטלת עליך החובה לנצור את הסודות הגנוזים בלבך, גם אם הדבר כרוך בסכנת נפשות", הזהירה אותי אמא.⁵⁸

לאחר הגילוי משתפים ההורים את בתם בטקס כניסת השבת שתשתתף בו מעתה בכל יום שישי: אימה מלמדת אותה את התפילה בעת הדלקת הנרות ואביה שם את ידו על ראשה ומברכה בעברית, שפה שאינה מבינה.⁵⁹ מנהגים אלו ואחרים מתקיימים בהיחבא כדי שהסביבה הלא יהודית לא תחשוד במומרים על שהם מקיימים את מנהגי דתם. הם משתמשים באות 'יוד' כאות המסמנת את יהדותם. כך, כשדונה גרציה מבקרת בכנסייה עם הוריה היא פוגשת את אחיה של אימה, פרנציסקו. תחילה היא אינה מזהה אותו, אך לאחר שאימה מחבקת את אחיה מבינה בתה כי האיש "הזר הוא משלנו, 'השייכים לאות יוד'".⁶⁰

ככל המומרים גם משפחתה של הגיבורה נאלצת לבקר בקביעות בכנסייה בכל יום ראשון ולהעמיד פני מאמינים נוצרים שהפנו עורף ליהדותם ונטשוה זה מכבר. הסביבה הנוצרית תובעת מהמומרים להתמזג בתוכם. כך למשל פונה "הבישוף לאביה של דונה גרציה ומזכיר לו שפרופסור לתאולוגיה מאוניברסיטת סלמנקה ממתין להצעת השידוכים 'המעולה' לבתו".⁶¹ תגובתו המשתהה של אביה של דונה גרציה מעוררת את כעסו של הבישוף שמעיר כי "להינשא לבן משפחה מהנוצרים הישנים זו זכות גדולה שלא כל אחד ראוי לה".⁶² דבריו של הבישוף מגבירים את הלחץ על משפחתה של דונה גרציה ומאלצים אותם לנהוג בדרכים אחרות שינחו את דעתם של אנשי הדת הנוצריים.

בהגיעה לפרקה היא נענית לרצונם של הוריה ונישאת לדודה האמיד והמבוגר ממנה, אחי אימה, פרנציסקו, רווק בן ארבעים ושבע, סוחר אמיד בעיקר בתבלינים יקרים וידוע כבעל המונופול על מסחר בפלפל שחור. פרנציסקו מקורב לבית המלוכה הפורטוגלי ובעל השפעה כלכלית וקשרים עם סוחרים ברחבי אירופה. הוריה מציעים לדונה גרציה את השידוך עם דודה משום שראשי הכנסייה בהנהגתו של הבישוף מבקשים להשיא אותה לאיש נוצרי מיוחס כאמור לעיל.⁶³ אימה היא שיוזמת את הרעיון.

קרן מדגישה את הנאמנות הכפולה של הגיבורה לשתי התרבויות שהיא ובני משפחתה מתנהלים

56. אהרוני רגב (שם), עמ' 18.

57. רגב (לעיל הערה 9), עמ' 91.

58. אהרוני רגב (שם), עמ' 17-19.

59. אהרוני רגב (שם), עמ' 22.

60. שם, עמ' 28.

61. שם, עמ' 29.

62. שם, עמ' 30.

63. שם, עמ' 29.

לאורך ואת הלבטים והספקות שמתעוררים בלבה לנוכח כפילות זו :

מעתה נדרשתי למחוק את עצמי אפילו מעצמי, להיות אחרת, לחשוב אחרת, להאמין אחרת, אפילו להתקרא בתוכי פנימה-גרציה, או חנה בלשון היהודים העתיקה [...] חיים בצל שקר יומיומי כשאינך יכולה לחלוק את מה שהנך באמת...⁶⁴

מקומה של דונה גרציה כאישה נשואה וכאלמנה

עם נישואיה של דונה גרציה היא אומרת לבעלה פרנציסקו: "אני שותפה מלאה שלך".⁶⁵ באמירה זו היא מכוונת לפעילותו הסמויה מן השלטונות להצלתם של 'הנוצרים החדשים', היהודים שהתגלו בידי השלטונות בעת קיום מנהגים יהודיים. לכאורה הוא מקבל את דבריה, אך מסביר לה שפעילות זו מסוכנת. אמירתה שכוונה להצלת יהודים מקבלת משמעות אחרת לאחר מותו של פרנציסקו, כשמתחורר לדונה גרציה שעליה להיאבק על קבלתו של חלק הארי מנכסיו. היא מבינה שיש הבדל ניכר בין מעמדה כאשתו ובין מעמדה כאלמנתו בחוסר שוויוניות כאשר היא אינה מקבלת מחצית מרכושו כפי שהבטיח לה בחייו, אלא רק שליש מנכסיו.⁶⁶ עורך הדין של החברה של בעלה הוא שמקריא את הצוואה "נפוח מחשיבות עצמית", לדברי הגיבורה-המספרת.⁶⁷ אבחנתה החדה בטון הדיבור המתנשא של עורך הדין בימיה הראשונים כאלמנה, ומצבה האמוציונלי הרגיש, מרמז על רגישותה ועל ערנותה לסביבה וגם לתפיסתה את מעמדה כאישה שעומדת על מעמדה המאופיין בכוח כלכלי משלה.

כוחה הכלכלי-העסקי של הגיבורה וביטוייו המעשיים בעזרה לקהילות ברחבי אירופה אינם מתוארים לרוב בהקשר היום-יומי של חיי השגרה הקשורים לאישה במרחב הביתי. ברומנים של אהרוני רגב וקרן ובקטעי יומניה אצל רגן לא מתוארות פעולות שגרתיות של הגיבורה במרחב הביתי. דה בובואר טוענת כי "עבודתה של האישה בתוך הבית אינה מעניקה לה אוטונומיה כלשהי; היא אינה מועילה לחברה באופן ישיר, היא אינה מגיחה אל העתיד, היא אינה מייצרת דבר...".⁶⁸ נראה שטענה זו מנוגדת לעשייתה הציבורית של דונה גרציה. על עולמו של הגבר טוענת דה בובואר כי "הגבר הוא פרט שלם ואוטונומי; הוא נתפס בראש וראשונה כיצור, וההצדקה לקיומו היא העבודה שהוא מבצע למען הכלל".⁶⁹ נראה שדבריה של דה בובואר הולמים את עשייתה של דונה גרציה, ובמיוחד לאחר שהתאלמנה, ועצמאותה הכלכלית מאפשרת לה לעבוד למען הכלל. חיזוק לכך נראה בעבודתה של הגיבורה ובקשריה הרבים עם בעלי תפקידים רמים וחשובים ברחבי אירופה, שרובם גברים. אם כן, נראה שחל מעתק מגדרי בדמותה של דונה גרציה בשלושת הרומנים הנדונים כאן או התאמתה של הדמות לאידיאל שאליו נשואות העיניים בימינו.

את מעמדה של דונה גרציה כאישה נשואה וכאישה אלמנה קבעה במידה רבה אימה. לזו האחרונה יש השפעה מכוונת על מהלכים חשובים בשלבים שונים בחייה של בתה: האם היא

64. קרן (לעיל הערה 9), עמ' 26.

65. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 50.

66. אהרוני רגב (שם), עמ' 62.

67. שם.

68. ס' דה בובואר, **המין השני**, ב: המציאות היומיומית, תרגמה ש' פרמינגר, תל-אביב תשס"ז, עמ' 284.

69. דה בובואר (שם), עמ' 224.

שמציעה לבתה להינשא לאחיה (של האם), דודה של דונה גרציה, כדי שנכסיו והונו יישארו במרחב המשפחתי ורובם יהיו בחזקתה הבלעדית של דונה גרציה, כממשיכה של השושלת המשפחתית.⁷⁰ כך גם לאחר שבתה הופכת אלמנה היא זו שמסייעת לה לברר את הסטטוס שלה כאלמנה ואת השלכותיו, הכלכליות בעיקר. כשדונה גרציה שואלת "למה פרנציסקו ביטל בצוואה את ההסכם...?" משיבה האם בהחלטיות:

הקשיבי [...] טוב להיות אלמנה מאישה נשואה [...] כאלמנה, זו הפעם היחידה שאת יכולה לקבל החלטות עצמאיות. עד לנישואיך היית בשליטתו של אביך. אחרי נישואיך היית תלויה בבעלך. כעת את שוות זכויות לכל גבר [...] מעתה, הנך אחראית לגורלך.⁷¹

לטענת האם, אישה יכולה לזכות בעצמאות מלאה כאשר אינה נתונה לשליטתו של גבר לצידה, אב או בעל וכאשר היא בעלת ממון משלה. לאימה של דונה גרציה יש השפעה בצעד גורלי אחר של בתה. כך כאשר דונה גרציה אם ונושאת באחריות לשלומה של בתה, היא מקבלת הזמנה מבית המלוכה לשלוח אליהם את בתה אנה כדי להתחנך אצלם. היא יודעת שהזמנה זו טומנת בחובה סכנת התבוללות וחושבת על מוצא אחר. היא אף מבינה כי באמצעות הזמנתם הם מבקשים לשים את ידם על נכסיו הרבים של בעלה המת, ולכן היא נענית (בעידוד אימה) למכתבו של גיסה דיאוגו לעזוב מייד את פורטוגל.⁷²

לדבריה של האם יש השפעה על עתידה של דונה גרציה. בהמשך חייה של זו האחרונה, לאחר שבעלה נפטר והיא אלמנה צעירה בת עשרים ושש, היא מעוניינת להינשא שוב לאחיו של בעלה. ברם, היא נזכרת בדברי אימה ויודעת שמוטב לה לדבוק בעמדתה של אימה, כלומר להישאר באלמנותה, וזאת כדי שתוכל להמשיך ולהיות "שוות זכויות לכל גבר".⁷³

תפיסותיה של האם מוצגות מאופיינות בפרגמטיות ומתוך עמדה של עצמאות ומנוגדת לעמדה אחרת של דודתה של דונה גרציה, אלווירה, שטוענת: "אומבריי סין מוז'יר, קומו קאביו סין מונטורה, איש בלי אישה דומה לסוס בלי אוכף, גבר צריך אישה לצידו".⁷⁴ לדעתה של הדודה אלווירה, האישה מוצגת כאובייקט משני ופחות ערך בחשיבותו, היא נלווית לאיש כחפץ דקורטיבי שחיוני לצרכיו ומשווה לו נוחות ומראה מכובד. עמדה זו אינה מקובלת על פרנציסקו ואף לא על דונה גרציה שרואה בהערה זו "חיטוט בחיים הפרטיים של אחרים".⁷⁵ בחירתה של דונה גרציה היא לפעול על פי עצתה של אימה, וכאישה עצמאית היא אינה מוגבלת בחופש החשיבה שלה ובהחלטותיה למען בני משפחתה ולמען יהודי אירופה.

עיצוב דמותה של דונה גרציה מנדס במרחב הציבורי ותרומתה לקהילה

מעמדה של הגיבורה כאישה במרחב הציבורי

במחקר הספרות והתרבות בכלל כיום מוקדש תחום נרחב ומתרחב לחקר מעמדה של האישה,

70. הנישואים עם קרובי משפחה היו כורח המציאות של האנוסים כדי לשמור על יהדותם שהתקיימה בסתר.

71. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 62-63.

72. אהרוני רגב (שם), עמ' 64.

73. שם, עמ' 63.

74. שם, עמ' 23.

75. שם, שם.

לפועלה ולתרומתה לא רק במרחב הביתי, המשפחתי, אלא אף מחוצה לו, במרחב הציבורי.⁷⁶ למרחב המשפחתי יש חשיבות רבה לדמות משום שבו זוכה דונה גרציה להגנה פיזית, רוחנית ותרבותית. עם זאת נראה שהוא מצמצם את אפשרויות הביטוי שלה כאישה. דמותה, כפי שמעוצבת ברומנים שעומדים לדיון, טוענת 'לשונות מגדרית'. ראשית, מעמדה שונה וחרגי משאר הנשים בתקופתה מבחינה כלכלית. בעוד שאישה היא חסרת הון ורכוש ותלויה לחלוטין באב ובבעל,⁷⁷ דונה גרציה אינה עומדת לפני קושי כלכלי הודות להון המשפחתי של הוריה האמידים כבר לפני שנישאה. בתחילת דרכה כאישה נשואה היא עצמאית מבחינה כלכלית ואינה צריכה להילחם על קיומה. נוסף על כך, בעלה פרנציסקו שהוא אף דודה, אחי אימה, הוא אמיד ובעל נכסים רבים. עם מותו מקבלת דונה גרציה מחצית מנכסיו, כאשר ממחצית הנכסים האלה, שני שלישים מיועדים לאנה מנדס, בתם המשותפת, והמחצית האחרת של ירושת בעלה מופקדת בידיו של אחיו ושותפו לעסקים של בית מנדס, דיאוגו מנדס.⁷⁸ הון זה עתיד להינתן לבתם של דונה גרציה ופרנציסקו מאחר שאין לדיאוגו צאצאים משלו.⁷⁹ מבחינה כלכלית, מצבה של הבת אנה מנדס, אמור להיות איתן ויציב יותר משל אימה, שכן היא לא תידרש לחלק את הונה בין בני משפחה אחרים.

הרומנים שלפנינו מייחדים את דמותה של דונה גרציה לא רק בשונה מנשים אחרות, אלא אף בשונה מגברים שפעלו במרחבים שבהם הייתה פעילותה דומיננטית ומשפיעה. הפילוסופית סימון דה בובואר עומדת על מעמדה של האישה בימי הביניים וטוענת כי "אחת הבעיות המהותיות במצבה של האישה היא הצורך ליישב בין תפקידה הרבייתי לבין עבודתה היצרנית. הסיבה הבסיסית שיעדה את האישה משחר ההיסטוריה לעבודות הבית ולא איפשרה לה ליטול חלק בבניית העולם היא שיעבודה לתפקיד ההולדה".⁸⁰ כך כאישה נשואה צעירה, דונה גרציה היא אם לבת יחידה ריינה-מלכה⁸¹ ולאחר פטירת בעלה⁸² וניסיונותיה הכושלים ליצור קשר נישואים עם דיאוגו גיסה (שנישא לבסוף לאחותה הצעירה), מבינה דונה גרציה כי לא תוכל ללדת עוד ולהרחיב את משפחתה. לכן ניתן לכאורה, לטעון שמאחר ש"תפקידה הרבייתי", כלשונה של דה בובואר, אינו מתגשם, הרי הוא אינו מעמיד לפניה מכשול או מגבלה להקדשת זמנה במרחב הציבורי. ואכן, הגיבורה פועלת ללא לאות כדי לסייע ולהיחלץ לעזרת יהודים במצוקה, וכן לעשייה עסקית ברחבי העולם, ואכן צבת בצבת עשויה: עושרה ועושרו של דיאוגו דודה-גיסה משמשים אותם למעשים הפילנתרופיים המרובים. ציון עושרו לצד זה של דונה גרציה ותיאור היקף פעילותם למען האנוסים באירופה משווה לדונה גרציה מעמד שוויוני לזה של דיאוגו. דונה גרציה מעידה על מטרותיה הזהות לאלו של דיאוגו, זאת לעומת ההבדלים בין תחומי התעניינותה לאלו של אחותה:

76. הספרות המחקרית על נשים נשים היא מגוונת. ראו למשל את ספרה של סימון דה בובואר, המין השני, שיצא בשני כרכים בשנים תשס"א ותשס"ו. במחקר העברי ראו למשל את מחקרה של מרגלית שילה, דבורה ברנשטיין ועוד.

77. ס' דה בובואר, המין השני, א: עובדות ומיתוסים, תרגמה ש' פרמינגר, תל-אביב תשס"א, עמ' 137.

78. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 62.

79. שם, עמ' 61.

80. דה בובואר (לעיל הערה 77), עמ' 174.

81. בשמה הנוצרי אנה.

82. אהרוני-רגב (שם), עמ' 54-55.

טוב שיש ביכולתו של דיוגו לנהל שיחה עבור שנינו. על בריאנדה הלא אי אפשר לסמוך, היא אינה מוצאת עניין במי שאינו עוסק בדברים ברומו של עולם בעיניה, כמו פנינים, גדילים או כיסויי ראש אופנתיים.⁸³

מימוש האימהות של הגיבורה בשלושת הרומנים שלפנינו בא לידי ביטוי בלידתה של בתה הבכורה והיחידה, ריינה. דונה גרציה כמהה לעוד ילדים, ואולם נסיבות חייה אינן מאפשרות זאת: מותו של בעלה כשהיא בת עשרים ושש, וכן ניסיונותיה שלא צולחים להתקרב לאחיו של בעלה כדי להינשא לו ולממש את כמיהתה זו. טענתה של דה בובואר באשר לשעבודה של האישה לתפקיד ההולדה הקושר אותה למרחב הביתי, לחינוך הילדים ולטיפול בהם, מתיישבת יפה עם אורח חייה של דונה גרציה. כאם לבת אחת היא יכולה להקדיש את רוב זמנה לפעילויות ציבוריות שתוכל להשפיע ולהועיל בהן. טענתו של קירקגור שהאדם כסובייקט יכול להגשים את הפוטנציאל האוטנטי הטמון באישיותו אם יתגבר על הכללי ויעמיד את עצמו "מעל ומעבר לה",⁸⁴ הולמת את פעילותה הייחודית של דונה גרציה במרחב האישי, שיש לו זיקות אף לפעילותה הייחודית והענפה במרחב הציבורי כפי שיורחב להלן.

דונה גרציה מודעת להבדלים שבין נשים לגברים בתקופתה והיא עצמה מעידה:

אם בעולם היהודי החברה שאנו מוזמנות אליה הינה עולמם של הגברים, הרי בחברה המוסלמית, שבה המינים מופרדים כאמור לחלוטין, אנו מוזמנות באופן פומבי אך ורק לעולמן של הנשים [...] המקום שבו אני חשה במיטבי הוא ללא ספק המעגל החברתי של מושבת הזרים הנוצרית בגאלאטה [...] יכולה אני להתענג על מחשבותיהם של נשים וגברים המשוחחים ומתענגים אלה על חברתן של אלו, ולהפך.⁸⁵

תחומי פעילותה של דונה גרציה במרחב הציבורי

הצלת יהודים מומרים ממוות

כנזכר לעיל, דונה גרציה מתחילה בפעילותה הענפה והאינטנסיבית כאשר היא מגלה שבעלה, יבואן של פלפל וקינמון לאירופה,⁸⁶ עוסק אף בהצלתם של יהודים מזרועות האינקוויזיציה. את היהודים הם מבריחים למקומות שבהם מתאפשר להם "לשוב ליהדותם בפומבי ללא מורא"⁸⁷ ולקיים את דתם ללא רדיפה, "אל מעבר לשליטתה של האינקוויזיציה הנוצרית, כלומר אל האימפריה העותומנית הרחוקה."⁸⁸ כאלמנה היא מרחיבה את פעולותיה בנושא. כך יהודים שהצליחו להימלט בעזרתם של דונה גרציה וגיסה הגיעו למשל להתגורר בקונסטנטינופול. בפעולות ההצלה האלה פרנציסקו ודונה גרציה מסכנים את חייהם ואת מעמדם הרם כמקורבים למלוכה. לאחר מותו של בעלה, ממשיכה דונה גרציה לשתף פעולה עם דודה-גיסה דיאוגו עד שהוא נחשף ומושלך לכלא באנטוורפן. הוא מואשם שם "בכפירה בנצרות, בהתייחות ובעידוד

83. קרן (לעיל הערה 9), עמ' 77. הכתיב בשמו של דודה של דונה גרציה אצל קרן הוא 'דיוגו'.

84. קירקגור (לעיל הערה 18).

85. קרן (לעיל הערה 9), עמ' 534.

86. אהרונ-רגב (לעיל הערה 2), עמ' 34.

87. קרן (שם), עמ' 42.

88. שם.

הגירה של נוצרים החדשים".⁸⁹

דונה גרציה ממלאת אחר משימות שמטיל עליה גישה, דיאוגו, ונוסעת ברחבי אירופה למקומות מגוונים כדי לתור אחר מקומות שיורשה ליהודים להגיע אליהם. במשימות אלה היא מתארכת אצל מנהיגי המקום, נפגשת עם נציגי הממסד הדתי, שכמה מהם מומרים, כפי שהיא חושדת, ומכאן שעליה לגלות זהירות יתר כדי לא להסתכן ולא לסכן את היהודים המומרים, למשל בביקורה באיטליה:

...אולי אוסיף ואומר שהכומר שלנו, פדרה סבסטיאו דה מנדז, אף הוא מעורר בי אי נוחות מסוימת. כן, כן. יודעת אני שהוא מ'שלנו', אבל לא תמיד אני בטוחה לאיזה צד נוטה כן המאזניים שבלבו. הם נראים לי, המאזניים, מסוכסכים אצלו בינם לבין עצמם.⁹⁰

דונה גרציה משתמשת בעושרה הרב כאמצעי להצלת היהודים ומשלמת שוחד במטבעות של דוקטים כדי "לשלשל לידיהם של כמרים ופקידים כדי שיעצמו את עיניהם מלראות את הקונברסוס הנמלטים".⁹¹ אמצעי תשלום זה מקובל ונהוג בין הסוחרים הגברים, ודונה גרציה נוהגת על פי קודים מוסכמים ומקובלים בחברה.

פעולה אחרת שהיא יוזמת אותה ומגלה נדיבות ורוחב לב – סיוע כספי לערים באירופה שתושביהן נקלעו לרעב לאחר שנת בצורת. כך היא מסייעת לתושבי העיר רגוזה באיטליה שסבלו מרעב לאחר בצורת שפוקדת את אזורים. ראש העיר מכיר לה טובה על סיועה ומודה לה במכתב:

בתודה על פועלה, החליטה מועצת העיר להעניק לדונה גרציה נשיא תעודת הוקרה ולתת כתב חסות לסוכני בית מנדס, לספינותיה ולסחורות הצמר, התבלינים והדגנים שיעברו מנמל רגוזה במזרח לוונציה ולאזורים אחרים באיטליה.⁹²

עזרתה הנדיבה של דונה גרציה לערים באירופה אינה חפה מאינטרסים כלכליים, כמו מטרתה להגן על הונה ועל המשך סדיר של עסקיה כיבואנית של תבלינים, תכשיטים, בשמים ועוד. הודות לאינטרס זה שמביא לה רווח והון הוא בבחינת צבת בצבת עשויה, שכן הודות לעזרה זו היא זוכה להנחות במיסים שעליה לשלם, והיא יכולה לעסוק בפעולות פילנתרופיות רחבות היקף למען בני עמה היהודים.

עוד פעולות ציבורית-מדינית שבה היא מסכנת את חייה כמו בפעולות ההצלה של יהודים, מאופיינת בהתרסותה כנגד שלטונות הוותיקן, תגובה שהייתה עלולה להיות הרת אסון לאנוסים ברחבי אירופה, ולא רק לדונה גרציה. לאחר שנודע לה שיהודים אנוסים בפורטוגל מנסים לחזור ליהדות ולקיים את מנהגייה היא מחליטה לערב את הסולטן הטורקי, סולימן, כדי ש"יכריז על העצירים כנתיני האימפריה העות'מנית..." וכך יפחת הסיכוי לפגוע בהם כדי למנוע תקרית בין שתי מדינות. כמו כן היא משגרת איגרת לאפיפיור בוותיקן באמצעות שליח ובו היא דורשת "ממנו שיאשר מחדש את התעודות של הקונברסוס' שנאסרו כנוצרים חדשים".⁹³ לאיגרת זו

89. שם, עמ' 43.

90. שם, עמ' 84.

91. קרן (לעיל הערה 9), עמ' 308.

92. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 315.

93. שם, עמ' 353.

היא מצרפת "תיבה ובה עשרת אלפים דוקט זהב, כופר לוותיקן." ⁹⁴ פעולה זו מעידה על היותה מדינאית שמכירה היטב את הרשויות באירופה ומשתמשת בחושיה כסוחרת ממולחת כדי לרצות את הגורמים העוינים לבני עמה. כמו כן היא מכריזה חרם על נמל העיר, אנקונה, שמשמעו נזק כבד לסוחר העיר, גויים ויהודים. לפעולתה זו כאדם יחיד השפעה מכוונת, שכן קהילות יהודיות באירופה מצטרפות לחרם על הנמל, והדבר מתקבל בעולם הנוצרי "בתדהמה" ⁹⁵.

מעמדה של דונה גרציה מול דמויות נשיות אחרות בסביבתה

אימה של דונה גרציה, שבעצמה אינה מקיימת פעילות מחוץ לביתה, אלא היא שותפה מלאה לבעלה בשמירה על בני המשפחה האנוסים מפני שלטונות פורטוגל, מיעצת לבתה האלמנה להישאר עצמאית ולא להקים עוד משפחה כדי לשמור על כוחה הכלכלי. בכך היא למעשה נוטעת בבתה את האמביציה להיות אשת עסקים ולנצל את מעמדה הכלכלי המשפיע כדי לתרום לעולם היהודי שנתון בסכנת קיום. היא זוכה לאהבתה הרבה של בתה ומשמשת עבורה דמות מכוונת ומשפיעה:

תבורך אמי בקברה על שהעבירה אלי, בתה, את כוח אמונתה הנשגבת, כי כבר בעת היותי ילדה קטנה, הרגשתי גם אני כי יש באמתחתי סוד מופלא... ⁹⁶

אחותה של דונה גרציה, בריאנדה, מפגינה דעתנות בדומה לאחותה: ראשית, היא מתחרה מול אחותה על ליבו של דיאוגו ואינה מבטאת רגש של רחמים או אמפתיה כלפי מעמדה של אחותה כאלמנה צעירה ואם לילדה קטנה. לאחר שהיא מתאלמנת ונשארת עם בת וללא ירושה מדיאוגו שנישל אותה מירושה, היא ובתה נסמכות על שולחנה של דונה גרציה.

"בריאנדה, אמה ואבא היו רוצים שנחיה בשלום. הבטחתי להם שאשמור עלייך ואדאג לך כל חיי", אומרת דונה גרציה לאחותה הצעירה ממנה. ⁹⁷ בהמשך מגישה דונה גרציה תביעה משפטית לאשר את האפוטרופסות שלה על אחייניתה ביאטריס מנדס, בתה של בריאנדה, למורת רוחה של בריאנדה, אך כל זאת כדי שתוכל להציל את אחייניתה מנישואים בעל כורחה לגוי.

דונה גרציה, בעצמה אם לבת יחידה, אנה, שהולכת בדרכה וקשובה לדבריה, נישאת לדון יוסף נשיא שמקורב לחמותו ונחשב ליד ימינה. בעזרתו ובעזרת נשים משכילות אחרות כמו דונה בנבנדה, אשתו של דון שמואל, בנו של דון יצחק אברבנאל, ⁹⁸ ופמונה מודינה, אימו של המשורר אברהם ואשתו של בעל בית הדפוס היהודי וגיסתה בת שבע מודינה, ⁹⁹ דונה גרציה פונה לאופציה הציונית-מעשית. הן מספרות לה שבכוונתן להגיע לארץ ישראל ולהתגורר בצפת מול הכינרת, שם מתגוררים בני משפחתם. דונה גרציה נלהבת מדבריהן ורוקמת תוכנית והיא מדברת עליה בנאום פומבי בבית הכנסת:

94. שם, שם.

95. שם.

96. רגן (לעיל הערה 9), עמ' 46. דמותה של האם והשפעתה על דונה גרציה בילדותה ובנעוריה בולטת במיוחד ברומן זה. ראו שם, עמ' 40-52.

97. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 184.

98. שם, עמ' 258.

99. שם, עמ' 260.

מקומה של דונה גרציה נשיא במרחב הפרטי והציבורי על פי שלושה רומנים מן הספרות העברית החדשה

יהודים ויהודיות יקרים, עלינו לפעול למען הדורות הבאים ולמען הילדים הנמצאים כאן איתנו [...] עלינו לעשות מעשה למען זכר של קדושי אנקונה וקדושי ישראל שנרדפו [...] הסולטן סולימן [...] העניק לי פירמן, זיכיון חכירה להתיישב בטבריה וביישובים שלידה, לבנות בהם בתים ולטעת כרמים, לסחור.¹⁰⁰

ראוי לציין שבעוד הנשים מדברות עם דונה גרציה על כמיהתן האישית לעלות לארץ ישראל, היא מדברת עם הקהל בבית הכנסת מתוך תפיסת רעיון העלייה לארץ כנושא מכונן שיפנה לליבו של הציבור היהודי כולו.

אזכורן של דמויות נשיות מקראיות מן התרבות היהודית בזיקה לדמותה של דונה גרציה הוא אלמנט נוסף המשווה למעמדה ייחודיות בהשוואה לשאר הנשים היהודיות בסביבתה: כך למשל הגיבורה שיוזמת את הקמתו של חוג לתנ"ך, מתוודעת לדמותה הנעלה של דבורה הנביאה ושל שלומציון המלכה:

הפגישות התארכו ולא החמצתי אף פגישה. התכבדנו בדובדבנים [...] דונה בנבדה לימדה פרשת השבוע, בת-שבע סיפרה על דבורה הנביאה, על שלומציון המלכה ועל גיבורי התנ"ך...¹⁰¹

כן מוזכר סיפור הצלתם של יהודי פרס בידי אסתר היהודייה, אישה צעירה, שדונה גרציה מעריצה. סיפור תושייתה של אסתר שמנצלת את מעמדה הרם והקרוב למלך אחשוורוש, משמש השראה לגיבורה בפעילותה למען האנוסים ואף מאיר על אפיונים דומים בדמותה של דונה גרציה ועל סיטואציה דומה בתקופתה: מצבם הדחוק של היהודים והצלתם על סמך תושייתה של אישה צעירה המקורבת אף היא לשליטים ולמלכים ובכוחה לנצל זאת לטובת ישועת בני עמה:

את הסיפור של אסתר המלכה היפה, המלכה, אהבתי מאוד לשמוע שוב ושוב. כיצד הובאה בעורמה להרמון הבתולות של המלך אחשוורוש, איך מירקו את שיערה [...] וכיצד היא, היפה והמושלמת בלבה פנימה ובגופה החוצה, עשתה הכול ושמעה הכול, ולא הגידה את עמה.¹⁰²

הגיבורה אינה מעידה על כישוריה הנעלים בעצמה, אלא בעקיפין בציון הדמויות המקראיות והדיון עליהם בחוג שמשותפות בו רק נשים משכילות שבקיאות בתורת ישראל ובמורשתה. הבעת ההערכה של דונה גרציה לנשים אלו מלמדת בעקיפין עליה, על תחומי התעניינותה למען הקהילה ועל כישוריה כמנהיגה בתקופתה.

מעמדה של דונה גרציה במרחב הציבורי הכללי-אירופאי דומה לזה שבמרחב היהודי. גם בו היא זוכה להערכה ולכבוד מצידם של אנשי דת בכירים, ראשי מדינות, מלכים ומלכות, רוזנים ורוזנות, נסיכים ונסיכות. מבחינה כלכלית, דונה גרציה ידועה כסוחרת בין-לאומית, כבעלת נכסים רבים ושליטי המדינות השונות נעזרים בה כדי לשמור על אינטרסים כלכליים שלהם. מבחינה דתית, היא ידועה כ'קונברסוס', מומרת. דונה גרציה מצידה אינה מהססת לפנות

100. שם, עמ' 369.

101. אהרוני רגב (שם), עמ' 260.

102. קרן (לעיל הערה 9), עמ' 208.

אליהם בשעת הצורך, במכתבים או באמצעות שליחים, ובמסר ברור שמשופע לעיתים במילות תחנונים וחנופה ולעיתים תקיף. לזה ולזה נלוות תשורות כספיות מפליגות שלה אל המנהיגים.

תרומה תרבותית-יהודית של דונה גרציה לבני דורה

דונה גרציה פועלת רבות במרחב הציבורי-יהודי בתחום התרבותי היהודי. כך למשל היא מנצלת את קשריה עם בכירי הכנסייה כדי לקבל לידיה כתבים יהודיים. היא מקבלת לידיה עותק של התלמוד שהתגלגל לידיה ונפעמת מכך על אף שהיא מודה שלא הבינה את השפה כיוון שכתובות בו "אותיות משונות, עתיקות. אותיותיה של לשון הקודש, השפה הקדושה שבה ברא אלוהינו, אלוהי צבאות ישראל, את העולם..."¹⁰³ ספר זה שמתגלגל לידיה, מזכיר לה חוויות ילדות שבהן אביה סיפר לה אגדות על האותיות העבריות. אם כן, פעילותה כאישה בוגרת מונעת מחוויות ילדות שמכורח הנסיבות חוותה מאחורי הפרגוד.

כמו כן היא רואה חשיבות עליונה בתרגום ספר התנ"ך ללדינו, שפת המקום, ומבקשת לעשות כן למען יהודי אירופה. נוסף לעסקיה במסחר תבלינים, בשמים וצמר היא שוקעת "בעסקי ההוצאה לאור של ספרים ובייצור נייר, שהיו רווחיים ביותר לחברה."¹⁰⁴ באמצעות עסק בית דפוס היא תורמת לחיזוק הקשר בין המורשת היהודית למומרים שעלולים לשכוח את מקורותיהם. היא רותמת למשימה זו שני מדפיסים שאחד מהם, יום טוב אטיעש, חזר לחיק היהדות לאחר שנאלץ להתנצר. על אף שבעל בית הדפוס, אברהם אושקי, מסביר לדונה גרציה שתרגום ספר התנ"ך נחשב לכפירה (ומסתמך בדבריו על אירוע שקרה באנגליה 13 שנה לפנייהם), היא נוטעת בו ובבנו ביטחון לעשות כן ומראה להם תעודות שקיבלה משני מנהיגים, אחד מהם הוא נכדו של האפיפיור, ובהן נאמר ששניהם תומכים במעשה זה.¹⁰⁵

תרומה תרבותית אחרת של דונה גרציה שהיא בעלת אופי אישי וקהילתי היא תמיכתה במשורר צעיר יהודי, שמואל אושקי, בנו של בעל בית הדפוס, אברהם אושקי, שאותו היא רותמת להדפסת ספר התנ"ך שיתורגם. דונה גרציה מתפעלת משיריו המספרים על אודות תלאות ישראל ומעניקה למשורר הצעיר מענק להוצאת ספרו החשוב לאור.¹⁰⁶ למעשה פרטי זה יש מטרה כפולה המרמזת על היותה אשת עסקים ממולחת: הראשונה, בתרומה הנדיבה היא מרמזת לאביו, בעל בית הדפוס, על אמינותה שהרי הוא מהסס וחושש להירתם ליוזמתה לתרגום התנ"ך ללדינו; השנייה, היא אישית, כדי לקרב בין שמואל הצעיר לאנה, בתה.

עיקר מעשיה החברתיים של דונה גרציה הן פעולות למען הזולת בתחום שבין שבין אדם לחברו, בעיקר מעשי חסד שממומנים מעושרה הרב: מעשיה החברתיים כפילנתרופית הם רבים ומכתבים את סדר יומה. היא נחושה בדעתה לסייע לכל פונה ובכל עניין, ומקצה מהונה האישי ליהודים שאינה מכירה. כך למשל היא עוזרת דרך קבע ל'קונברטוס', המומרים, שברחו מארצות השפלה וונציה.¹⁰⁷ על ספינותיה מועמסים מצרכי מזון רבים עבורם, כמו "שקי חיטה, ריבות,

103. קרן (שם), עמ' 80.

104. אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 255.

105. אהרוני רגב (שם), עמ' 255.

106. שם, עמ' 256.

107. שם, עמ' 254.

גבינות, שמיכות, כדי מים, בגדים, מעילים, תחבושות וסמי מרפא".¹⁰⁸ בתרומתה למען הקהילה היא מעורבת במינויים של חכמים לתפקידים בקהילה היהודית כדי לשמר את היהדות על אף היותם של אנשים אלה מומרים. כך היא ממנה את רבי יהושע צונצין שאף זוכה לתמיכתה הכספית, אך במרוצת הזמן היא מתחרטת על שתמכה במינויו, שכן אינה מקבלת ממנו תמיכה בחרם אנקונה שיזמה בעצמה.¹⁰⁹

נוסף על כך, היא פועלת למען היהודים גם במישור הפרסונלי. כך היא מאמצת שני ילדים, בן ובת, ילידי ליסבון, שאימם נתפסה בידי שוטרי האינקוויזיציה והספיקה להורות להם לברוח ל"נדיבה סניורה ביאטריס מנדס".¹¹⁰ החלטתה של דונה גרציה לאמץ את הילדים מתקבלת עם הופעתם בביתה, בלי שום פקפוק. היא מתחייבת לפניהם לקבל אחריות לגידולם ולחינוכם מרגע כניסתם לביתה ועד לבגרותם, ואז תעניק נדוניה לכל אחד מהם. מעניין לציין שעל אף עצמאותה הכלכלית כאישה, היא אינה נוהגת בשוויון בסיוע הכלכלי שלה בין המינים ומכריזה שלבן היא תעניק נדוניה גדולה יותר מהבת. כך בעוד שיקבל הבן "עשרים ושניים סקודי זהב", תקבל הבת "עשרים סקודי זהב".¹¹¹ מכאן נלמד שלעיתים דונה גרציה פועלת על פי נורמות חברתיות מקובלות, ולמעשה פועלת לרוב פעולה חריגה כאשר מדובר בהצלת חיים מיידית.

כמו כן יוזמת דונה גרציה פעילות תרבותית בביתה כשהיא אחראית לקיומו של חוג ספרותי שהולך ומתרחב מפעם לפעם. בחוג זה משתתפים חבריה של דונה גרציה ומכריה, מקצתם מומרים ומקצתם "הואשמו בקשרים עם 'קונברסוס' שנחשדו ככופרים",¹¹² בהם גם בנו של בעל בית הדפוס היהודי שגורש מפורטוגל.

סיכום

מקומה של דונה גרציה במרחב הציבורי ובמרחב הפנימי נבדק על פי שלושה רומנים היסטוריים שנדונו במאמר זה. יש לומר שדמותה של דונה גרציה מעוצבת כייחודית לתקופתה, לעומת פועלם של גברים ונשים כאחד. המעגל הלוקלי הוא מוכר, משפחתי, פמיליארי, יהודי, מכנה משותף של אנוסים שותפי גורל, ובו היא זוכה להגנה, לאהבה ולפינוק בלי שתפעל רבות, כאשר במעגל החיצוני האכזר, המנוכר, היא זוכה ליחס של כבוד ושל הערכה מאחר שהיא פועלת ללא לאות וללא מורא למען האחר.

נראה שפעילותה הענפה של דונה גרציה במסחר במדינות שונות באירופה בולטת ויוצאת דופן בהיקפה, שכן פעילות מעין זו לא אפיינה את עולמה של האישה במאה השש-עשרה. נשים אחרות המתוארות ברומנים על אודותיה אינן מתוארות כפעילות מחוץ למרחב המשפחתי, למשל אימה, אחותה בריאנדה,¹¹³ דודתה אלווירה ובתה אנה.

108. שם, שם.

109. שם, עמ' 362.

110. שם, עמ' 255.

111. אהרוני רגב (שם), שם.

112. קרן (לעיל הערה 9), עמ' 359.

113. אומנם בריאנדה עוסקת אף היא לאחר נישואיה לדיאוגו בפעילויות למען הקהילה: היא נחשבת כפטרונית של אומנים בראשית דרכם, אך נראה שהיא נוהגת לעשות כך כדי להתחרות בדונה גרציה ולהוכיח שבחירתו של דיאוגו בה ולא באחותה הייתה נכונה. מכל מקום היקף פעילותה הציבורית אינה דומה לזוה של אחותה, דונה גרציה, בפרט בכל הקשור להצלתם של אנוסים ולסיכונים הרבים הכרוכים במעשה

בין שאר עסקיה של דונה גרציה, היא סוחרת במוצרים משובחים: פלפל שחור, בשמים וצמר. המסחר מחייב תנועתיות, יציאה מהמרחב הביתי וקיום קשרים עם סוחרים מקומיים וזרים מעבר לים.

נראה שיהיה נכון לומר שעל אף השינויים המפליגים במרוצת הזמן במעמדה של האישה בחברה המודרנית, דמותה של דונה גרציה היא ייחודית אף לתקופתנו. רק בעשורים האחרונים חלה תמורה בחברה הישראלית באשר להבלטתן של נשים בעמדות מפתח בשיח הציבורי הן במלל והן במעשה. נראה שהעיסוק העכשווי בדמותה של דונה גרציה באומנות, בתרבות ובייחוד בספרות העברית מתכתב עם הדיון הגלוי על מעמד האישה. דמותה של דונה גרציה כאישה מיוחדת היא דוגמה להתנהלות עצמאית שחוצה את גבולות הזמן והמגדר.

זוהי דמות שמסמלת גשר בין תרבות יהודי ספרד ופורטוגל לתרבות אשכנז והודות למעורבותה בקהילות יהודיות אחרות ברחבי אירופה, שהגיעו אליהן שליחים מארצות המזרח, יש לומר שדמותה של דונה גרציה משמשת גשר בין תרבות המזרח לתרבות אשכנז. ייתכן שבכך נעוצה הסיבה לעיסוק הרב בדמותה שניחנה בטוב לב ובעזרה לזולת מתוך יהדותה. נוסף על כך, דמותה של דונה גרציה מובלטת על רקע תקופה קשה ביותר ליהודים, ודווקא על רקע הקושי וסכנת החיים דמותה בולטת בזכות עצמה ולא רק כלפי מעמדה של האישה בתקופתה.

ברומנים ששימשו לבחינת אישיותה של דונה גרציה בולטים תיאורים של מעשיה ופועלה של הגיבורה, אפיון שמדגיש את עשייתה המרובה לבני דורה. נראה שביצירות אלו מבקשת המחברת המובלעת להביע מסר בהעמדתה של דונה גרציה כגיבורת תרבות על-זמנית. בכל הרומנים מעוצבת דמות מופת רבת-עוצמה, אמיצה, בעלת יוזמה, עצמאית ופעלתנית. דמות כזו עשויה לשמש השראה וחיקוי לנשים אחרות ולספק הצעה רבת-השראה של דמות המנהיגה. בכתיבה על הגיבורה מן המאה השש-עשרה ובהתחקות אחר מהלך חייה בתנאים שאינם קלים, והייתה חלק מקהילה נרדפת מדוכאת ובסכנת חיים, ייתכן שנרמז מסר באשר למציאות בהווה. מציאות זו חסרה מנהיגה בולטת ומלכדת כדוגמת דונה גרציה. ובאין דמות כזו במרחב הממשי – שרטוט דמותה ההיסטורית של דונה גרציה המשמשת מקור למופת, לחיקוי וללמידה, הוא כנחמה פורתא.

זה. ראו למשל אהרוני רגב (לעיל הערה 2), עמ' 119-120.